

Omonimlar va polisemantik so'zlarning fonetik mutanosibligi va semantik tafovutlari

Qarshi DU magistranti Hamroyeva M.

Tayanch so'zlar:

Omonimiya, polisemiya, omonim, ko'pma'noli so'z, metafora, monosillabik so'z, leksema, fonema, orfografiya, sintaksema, aktiv sintaksema, obyekt sintaksema, lokativ sintaksema, predikativ sintaksema, atributiv sintaksema.

Zamonaviy ingliz tilidagi omonimlar va polisemantik so'zlarni farqlashda nafaqat til o'rganuvchilar, balki ingliz tili sohiblari ham bir qator qiyinchiliklarga duch keladilar, shu bois omonimiya va polisemiya hodisalarini o'rganish masalasi ingliz tilshunosligida hozirgi kunga qadar o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Chunki qiyoslanayotgan ushbu birliklarning har ikkalasi matn tarkibida alohida so'z birikmasi yoki so'zlar yig'indisi bo'lib kela oladi. Shuningdek, ularning har ikkisi bir xil talaffuz va bir xil orfografik ya'ni harfiy ifoda xarakteriga ega. Bunda, ularning kichik farqli xususiyati sifatida *omonim* tor ma'nodagi tushuncha, *polisemiya* esa keng ma'nodagi tushuncha ekanini ta'kidlashimiz mumkin. Bunga qo'shimcha qilib, omonimlar va polisemantik so'zlar nafaqat o'zining grammatik tabiati balki, vazifasi hamda tub ma'nosi bilan bir-biridan farq qilishini ham aytib o'tish joiz.

Tilshunos olim I.V.Arnold ta'rifiga ko'ra, "Omonimlar deb bir xil talaffuz etiluvchi, bir xil yoziluvchi va hijjalab aytganda ham bir xillikni tashkil qiluvchi faqat kelib chiqishi va ma'no jihatidan bir-biridan farqlanuvchi, turli xil kelishiklarda turlanuvchi so'zlarga aytiladi".¹ Bu ikki tushuncha o'rtasida bir qator tafovutlar bo'lishiga qaramay, ularning formal-semantik strukturasida chalg'ituvchi xarakter mujassam. Omonimiya hodisasi va omonimik birliklar barcha tillarda mavjud bo'lsa-da, I.V.Arnoldning ta'kidlashicha, "ingliz tilidagi omonimlarning o'ziga xos farqli xususiyati shundan iboratki, ular son jihatidan ko'pchilikni tashkil etadi va monosillabik xarakterga ega".

Ingliz tilida aksariyat omonimlarni shaklan birlashtiruvchi jihatlar bu- ulardagi leksik yoki fonetik asosning bir xilligidir. Boshqacha qilib aytganda, erkin formalarning turli o'zaklarda predominantlik xususiyatiga ega bo'lishidan iborat. Shunisi aniqki, polisemantik so'zlarga nisbatan omonimlar o'rtasida grammatik nomutanosiblik ko'proq kuzatiladi. Ularning har ikkisi so'z oxiridagi fleksiyalar va boshqa morfologik jarayonlar ta'siriga uchramagan holda bir xillikni tashkil etadi.²

Omonim va polisemantik so'zlarni bir-biridan farqlash uchun quyidagi jihatlarni e'tiborga olish lozim:

¹ И. В. Арнольд, Лексикология современного английского языка, Москва 1973, р 164

² O'sha manba 169-bet

- 1) Polisemantik so'zlar bir leksik turkumga mansub bo'lib, uning ma'nolari o'xshashlikni tashkil etadi va mazkur ma'nolar o'rtasida bog'lanish bo'lishi tabiiy hol. Omonimlar esa, bir xil fonologik va orfografik o'xshashlikdan tashqari, birdan ortiq morfologik formaga ham ega deb ayta olamiz;
- 2) Polisemantik so'zlar tarixan bir so'zga borib taqaladi, omonimlarning etimologiyasi esa turli xil so'z turkumlarga mansubligi bilan xarakterlanadi (polisemiya o'sib chiqqan omonimlar alohida masala);
- 3) Polisemiya va omonimiya tushunchalarini bir-biridan ajratishning eng samarali usuli bu ularning yadrosini bilish. Omonimlar bir xil yadro va o'zakka, polisemantik so'zlar esa turli xil yadro va o'zakka ega bo'ladi;
- 4) Polisemantik so'zlarning bir xil ma'no bera oladigan sinonimlari va aks ma'noli antonimlari ko'pchilikni tashkil etadi. Antonimlarning bir xilligi polisemiya, har xilligi esa omonimiya tashkil etadi;
- 5) Omonimlarning ma'nosi ko'p, binobarin omonimik qatordagi har bir so'z lug'atlarda alohida ma'nolari bilan ko'rsatiladi, polisemantik so'zlar esa bitta umumiy ma'noga borib taqaladi;
- 6) Polisemantik so'zlar ma'nolari bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, ular metaforik - ko'chma semalarga ega. Omonimlarda esa so'zlarning ma'nolari bir-biridan butunlay farq qiladi;
- 7) Omonimlarning kontekst tarkibidagi lug'aviy ma'nolari turli xilligi bilan farqlansa, polisemantik so'zlarda ularning lug'aviy ma'nolari bir-biriga o'xshash bo'ladi;
- 8) Aksariyat lug'atlarda ko'pma'noli bosh so'z beriladi va arab raqamlari bilan uning barcha metaforik, stilistik, dialektal va boshqa ma'nolari keltiriladi, omonim so'zlarning esa har biri rim raqami bilan beriladi va lug'at maqolasida ularning barcha ma'nolari o'z ifodasini topadi.

Bu ikki atamaning yana boshqa bir farqini quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin. Unda omonimlar va polisemantik so'zlarning etimologik bir-biriga bog'liq bo'lmagan holatlarini ko'rib tahlil qilamiz.

Xususiyati	Polisemantik so'z	Omonim
Mavjudligi	So'z qatlami	So'z qatlami
Strukturasi	Yagona forma	O'xshash forma
Orfografiya	Hijjalab yozganda farq qilmaydi	Hijjalab yozganda farq qilishi mumkin
Aytilishi	Talaffuzda farq qilmaydi	Talaffuzda farqlanadi
Semantik farqi	Kontekstga ko'ra	Ma'no va etimologiyasiga ko'ra
Kontekst	Muhim rol o'ynaydi	Rol o'ynamasligi mumkin

Yuqoridagi fikrlarimiz isbotini quyidagi tahlillar misolida ko'rib chiqamiz.

1. I always *eat my words* when somebody gives me a speech during a special occasion. ³
2. Let's *eat* a fresh sandwich.⁴
3. The river *had eaten* away the banks.⁵
4. Could I just pick your café about good places to *eat* around here? ⁶

Misollardan ko'rinib turibdiki, *eat* so'zi barcha gapda *yemoq* yoki *yutib yubormoq, o'pirmoq, yutmoq* ma'nolarini ifodalayapdi. Birinchi va uchinchi gapda *eat* so'zi metaforik ma'noga ega bo'lganligi uchun biz uni polisemantik so'z deb ayta olamiz.

Birinchi gapning o'zbek tilidagi tarjimasi quyidagicha bo'ladi: Menga maxsus tadbirlarda so'z berilganda doim so'zimni *yeb yuboraman (yutib yuboraman* ma'nosida).

Ikkinchi gapda *eat* so'zi o'z ma'nosida, *yemoq* ma'nosida kelgan. Biz uni o'zbek tiliga quyidagicha tarjima qilamiz: Keling yangi tayyorlangan sendvich *yeymiz*.

Uchinchi gapning o'zbek tilidagi shakli quyidagicha: Daryo suvi qirg'oqdagi tekisliklarni *yemirib* yubordi. Bu gapda daryo qirg'og'ining tekis shakli buzilganligi nazarda tutilmoqda.

To'rtinchi gapning o'zbek tilidagi tarjimasi biroz o'zgacha bo'ladi: Shu yerda biror nima *yeyish* uchun kafeyingizni tanlasam bo'ladimi? Bu gapda *to eat* so'zi *ovqatlanmoq, yemak totmoq* ma'nosida kelgan.

Yuqoridagi har to'rttala gapda *to eat* fe'li o'zining barcha ma'no qirralarini namoyon qilmoqda va ushbu ma'nolar o'rtasidagi uzviylik yaqqol ko'zga tashlanadi. Garchi gaplarning o'zbekcha tarjimasida *to eat* fe'li turlicha so'zlar bilan berilgan bo'lsa-da, ingliz tilida mazkur polisemantik fe'lining asl semasi saqlanib qolgan.

Ko'pchilik til sohiblari ingliz tilida eng ko'p ishlatiladigan dull so'zini omonim so'zlar bilan chalkashtiradilar. Ammo biz uning polisemantik so'z ekanini quyidagi tarjimalardan bilib olishimiz mumkin.

Dull [dʌl] -sust

Dull [dʌl] -o'tmas

Dull [dʌl] -zerikarli

Dull [dʌl] -xira

Dull [dʌl] -ahmoq

Fikrimizning isboti sifatida ushbu polisemantik so'zning gapdagi holatini ko'rib chiqamiz. Masalan,

1. Catherine is a dull pupil in her class.[1,63]
2. This is a dull knife. [3,192]
3. Today the weather in London is dull. [5]

³ <http://www.google.vocabulary.com>

⁴ J.Bygrave, New Total English student's book, Pearson Education Limited, 2012, p38

⁵ A.S.Hornby, Oxford Students Dictionary of Current English, Oxford University Press,1984, p195

⁶ M.Mann.,S.T.Knowles, Destination C1&C2 Grammar & Vocabulary, Macmillan Publishers Limited,2008, p17

4. This is a very dull book. [3,192]
5. Her speech is dull. [2,47]
6. The film was dull. [6, 79]
7. It was dull to have brought him here. [7]
8. It is deadly dull here. [7]

Yuqoridagi gaplarda *dull* so'zining polisemantik so'z ekanini isbotlashimiz uchun uning gapdagi holatlarini tahlil qilib ko'ramiz.

Birinchi gapda *dull* so'zi sifat so'z turkumi bo'lib, u atributiv sintaksema vazifasida kelgan. Ushbu gapning o'zbek tilidagi tarjimasi quyidagicha bo'ladi: Katerina sinfining sust o'quvchisi.

Ikkinchi gapda ham *dull* so'zi sifat so'z turkumiga xos bo'lgani uchun u atributiv sintaksema vazifasida kelgan. Biroq uning o'zbek tilidagi tarjimasi boshqacharoq bo'ladi: Bu o'tmas pichoq.

Uchinchi gapda ham *dull* so'zi sifat so'z turkumiga xos va u gapda aktiv sintaksema bo'lib kelgan. Ushbu gapning o'zbek tiliga tarjimasi quyidagicha bo'ladi: Londonda bugun havo bulutli (bo'g'iq).

To'rtinchi gapda ham *dull* so'zi sifat so'z turkumiga xos bo'lgani sababli u yana atributiv sintaksema bo'lib kelgan, lekin u o'zbek tiliga boshqacharoq tarjimani beradi: Bu judayam zerikarli kitob.

Beshinchi gapda *dull* so'zi sifat so'z turkumiga xos bo'lib, u gapda predikativ sintaksema bo'lib kelgan garchi u ham yuqoridagi tarjimani bersa ham: Uning nutqi zerikarli.

Oltinchi gapda ham *dull* so'zi predikativ sintaksema bo'lib kelgan. Uning o'zbek tilidagi tarjimasi quyidagicha bo'ladi: Film zerikarli (sust) edi.

Yettinchi gapda *dull* so'zi ot so'z turkumi bo'lib, u gapda obyekt sintaksema bo'lib kelgan. Shuning uchun ushbu gapning o'zbek tilidagi tarjimasi boshqalaridan farqli bo'ladi. Masalan, uni u yerga olib borish ahmoqlik edi.

Sakkizinchi gapda *dull* so'zi sifat so'z turkumiga xos bo'lib, u gapda atributiv sintaksema bo'lib kelgan. Uning o'zbek tilidagi tarjimasi quyidagicha bo'ladi:

Bu yer o'lguday *zerikarli*.

Yuqoridagi misollarimizdan ko'rinib turibdiki, *eat* va *dull* so'zlari polisemantik ya'ni ko'pma'noli so'zlardir. Garchi ular gapda turli xil tarjimalarni berishgan va tarjimalari biroz o'zgargan bo'lishiga qaramasdan ulardagi asl ma'no ya'ni sema saqlanib qolgan. Omonimlarda esa so'zning shakl va talaffuzi bir xil bo'lishiga qaramasdan ma'no o'z kuchini yo'qotadi. Shuning uchun ham biz *to eat* va *dull* kabi so'zlarni omonimlar toifasiga kirita olmaymiz.

Ma'lumki, omonimlar shaklan va talaffuz jihatidan bir xil bo'lgan, lekin turlicha ma'nolarni ifodalaydigan so'zlardir. Bunga misol qilib ingliz tilida eng ko'p qo'llaniladigan *bank* omonim so'zining gaplardagi vazifazini tahlil qilib ko'ramiz. Masalan:

1. A river flows between its *banks*.⁷
2. In Britain *banks* open at 8:30 a.m.⁸
3. The sun went down behind a *bank* of clouds ⁹
4. The snow has *banked* up.
5. He *banks* half of his salary every month.¹⁰
6. I am *banking* on your help.

Birinchi gapda *bank* ot so'z turkumi bo'lib, u gapda lokativ sintaksema vazifasida kelgan, demak bu so'zning pul ma'nosiga mutlaqo bog'liq joyi yo'q. Ushbu gapning o'zbek tiliga tarjimasi quyidagicha: Daryo *qo'ltiqqa* borib quyiladi.

Ikkinchi gapdagi *bank* omonimi ham ot so'z turkumiga mansub bo'lib, u gapda aktiv sintaksema vazifasini bajargan. Ushbu gapning o'zbek tiliga tarjimasi quyidagicha: Britaniyada *banklar* ertlabgi soat 8:30da ochiladi.

Uchinchi gapda ham *bank* ot so'z turkumiga va u gapda obyekt sintaksema vazifasida kelgan. Biroq o'zbek tilida ushbu *bank* so'zi to'plam, uyum ma'nolarini beradi: Quyosh bulutlar *uyumi* ortiga botdi.

To'rtinchi gapda *bank* omonimi fe'l so'z turkumiga mansub bo'lib, u gapda *up* predlogi bilan shakllangan holda predikativ sintaksema vazifasini bajargan. Uning o'zbek tilidagi tarjimasi quyidagicha bo'ladi: Qorning yog'ishi *sekinlashdi*.

Beshinchi gapda ham *bank* omonimi fe'l so'z turkumiga xos. U present simple ya'ni hozirgi zamon shaklini olib, gapda predikativ sintaksema bo'lib kelgan. Bu gapning o'zbek tiliga tarjimasi quyidagicha bo'ladi: U har oy maoshining yarmini *yig'ib boryapdi*.

Oltinchi gapda *bank* omonim so'zi yana fe'l so'z turkumiga xos bo'lib, u *on* predlogi bilan birgalikda yana predikativ sintaksema vazifasini bajargan. Ushbu gapni o'zbek tiliga quyidagicha tarjima qilish mumkin: Men sening yordamingga *tayanaman*.

Omonimlar haqida professor olim Buranov quyidagicha ta'rif bergan: "Homonyms proper are words identical in pronunciation and spelling but different in meaning."¹¹ (Haqiqiy omonimlar yozilishda va talaffuzda bir xillikni tashkil etuvchi, lekin tur xil ma'nolarni ifodalovchi so'zlar). Professorning fikriga dalil sifatida ingliz tilida ko'p qo'llanuvchi *right* so'zini tahlil qilib ko'ramiz:

1. Know the difference between *right* and wrong. [3, 552]
2. In Great Britain traffic keeps to the left not the *right* side of the road.[3, 553]
3. Put it *right* in the middle. [3, 552]

⁷ J.Bygrave, New Total English student's book, Pearson Education Limited, 2012, p 84

⁸ R. Murphy, Essential Grammar in Use, Oxford University Press, 2000, p16

⁹ A.S.Hornby, Oxford Students Dictionary of Current English, Oxford University Press, 1984, p 44

¹⁰ Happy English, 2000, p 51

¹¹ Buranov J, Mo'minov A. Practical course in English lexicology. Tashkent, 1990.

4. Pensions should be given as of *right*. [5]
5. He set the boy to *rights* and showed him where his duty lay. [5]
6. He will always find the *right* thing to say. [5]

Birinchi gapda *right* so'zi ot so'z turkumiga xos bo'lib, u gapda obyekt sintaksema vazifasida kelgan. Ushbu gapning o'zbek tilidagi tarjimasi quyidagicha bo'ladi: *O'ng* bilan chapning farqiga borishni bilgin.

Ikkinchi gapda *right* so'zi sifat so'z turkumiga xos bo'lib, u gapda atributiv sintaksema vazifasida kelgan. Ushbu gapning o'zbek tiliga tarjimasi quyidagicha bo'ladi: Buyuk Britaniyada yo'l-transport qatnovi yo'lning *o'ng tomonida* emas chap tomonida bo'ladi.

Uchinchi gapda *right* so'zi hol so'z turkumi bo'lib, u o'zbek tiliga *naq* deb tarjima qilinadi. Lekin gapda uni alohida so'z turkumi qilib ololmaymiz biz uni *in the middle* bilan birgalikda olamiz va uni lokativ sintaksema deb ayta olamiz.

To'rtinchi gapda *right* omonim so'zi ot so'z turkumiga xos bo'lib, u gapda obyekt sintaksema bo'lib kelgan. Ushbu gapning o'zbek tilidagi tarjimasi quyidagicha bo'ladi: Pensiya *haq* sifatida berilishi kerak.

Beshinchi gapda *right* so'zi ot so'z turkumiga xos bo'lib, u gapda obyekt sintaksema bo'lib kelgan. Ushbu gapning tarjimasi quyidagicha bo'ladi: U bolaning xatolariga aniqlik kiritdi va unga haqiqiy *burch-vazifalarini* ko'rsatib qo'ydi.

Oltinchi gapda *right* so'zi sifat so'z turkumiga xos bo'lgani uchun u gapda atributiv sintaksema bo'lib kelgan. Ushbu gapning o'zbek tiliga tarjimasi quyidagicha bo'ladi: U har doim aytishga *to'g'ri* gapni topadi.

Yuqoridagi keltirilgan misollardimizdan ko'rinib turibdiki, omonimlar turli xil so'z turkumlariga kiradi va ma'nolari ham turlicha bo'ladi. Polisemantik so'zlar esa bir so'z turkumga kirganligi uchun ularning ma'nolari ham bir xil ba'zan bir-biriga yaqin bo'ladi.

Xullas, omonimiya va polisemiya so'zlarning talaffuz jihatdan bir xilligi bo'lib, bu hodisalar turli sabablar asosida sodir bo'ladi. Omonimlarning va polisemantik so'zlarning ma'nolarini kontekdan kelib chiqib aniqlaymiz. Birdan ortiq so'zning bir xil talaffuz etilishi salbiy hodisa emas. Aksincha ushbu hodisa tilning boyligi, jarangdorligi va ohangdorligini ta'minlaydi. Polisemantik so'zlarni va omonimlarni ingliz tilidagi gaplarda to'g'ri va o'rinli qo'llash uchun har bir leksik birlikning ma'noviy xususiyatlaridan to'liq xabardor bo'lish talab etiladi.

Resume

In this article on the basis of clear examples it is explained the norms of differentiation of homonyms and poly semantic words, and the difference between these units. Different features between these comparative units are analyzed with the point of view of structural-semantic, phonetic-syntactic and functional aspects.

Resume

Maqolada omonimlar va polisemantik so'zlarni farqlash mezonlari, ular ortasidagi asosiy tafovutlar yorqin misollar yordamida bayon qilingan. Qiyoslanayotgan ushbu ikki birlik orasidagi farqli xususiyatlar struktur-semantik, fonetik-orfografik hamda funksional jihatdan tahlil qilingan.

Резюме

В статье на основе ярких примеров объясняются нормы дифференциации омонимов и полисемантических слов, разница между данными единицами. Отличительные особенности между этими сравниваемыми единицами анализируются с точки зрения структурно-семантического, фонетико-синтаксического и функционального аспектов.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. J.Bygrave, New Total English student's book, Pearson Education Limited, 2012 pp 38-84
2. R. Murphy, Essential Grammar in Use, Oxford University Press, 2000, p16
3. A.S.Hornby, Oxford Students Dictionary of Current English, Oxford University Press, 1984, pp 44-195
4. Happy English, 2000, p 51
5. <http://www.google.vocabulary.com>
6. M.Mann., S.T.Knowles, Destination C1&C2 Grammar & Vocabulary, Macmillan Publishers Limited, 2008, p17
7. <http://www.thesaurus.com>